

Ernst Hirsch Ballin

Getuigen voor de toekomst

Stichting 1940-1945

Ernst Hirsch Ballin

Getuigen voor de toekomst

Dit is een bewerkte versie van de lezing die op
1 november 2025 is uitgesproken door Ernst Hirsch
Ballin, ter ere van het 80-jarig bestaan van Stichting
1940-1945 in Nationaal Monument Kamp Amersfoort.

© Stichting 1940-1945
2025

Stichting 1940-1945

Voorwoord

Melina Kappeyne van de Coppello-Rakić
Voorzitter Raad van Bestuur Stichting 1940-1945
en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum en
psychiater.

Bij haar oprichting heeft Stichting 1940-1945 zich voorgenomen om vanuit solidariteit, respect en morele verplichting, de nazaten en naasten van verzetsmensen die het niet hebben overleefd of die door verzetswerk zijn beschadigd, te steunen. Vanuit die intentie is ook een andere taak in het leven geroepen, namelijk om getuigenissen te leveren voor wat er in de oorlogsjaren is gebeurd en wat dat voor schade heeft berokkend in de Nederlandse samenleving. 80 Jaar na de oorlog, 81 jaar na de oprichting van de Stichting, kwamen we bijeen in Nationaal Monument Kamp Amersfoort om ons samen met Ernst Hirsch Ballin te bezinnen op de vraag: hoe houden we het gedachtegoed van de Stichting levend voor toekomstige generaties?

De mensen die de Stichting hebben opgericht, hebben hun onderlinge ideologische geschillen op het gebied

van de politieke richting van de toekomst van Nederland, opzijgezet om zich gezamenlijk te kunnen verzetten tegen het kwaad. Ook vandaag de dag, in deze polariserende samenleving waar cultuurstrijd en identiteitspolitiek hoogtij vieren, is het van groot belang om de problemen in de samenleving niet te laten overschaduwen en alert te blijven op de glijdende schaal van het kwaad: geweld, vervolging en uitsluiting gebeuren niet van de ene op de andere dag. Het herkennen van de patronen die deze processen mogelijk maken, is een wezenlijk onderdeel van een betekenisvolle herdenking van de Tweede Wereldoorlog en het bewaken van vrede en veiligheid in de toekomst.

Een verdieping van het herdenken van de Tweede Wereldoorlog zit in het herkennen van de universele waarden en patronen die ten grondslag liggen aan het kwaad. Maar ook in het omarmen van uiteenlopende getuigenissen en ervaringen, ook van mensen die een andere oorlog met zich meedragen. Zoals ik die ook met mij meedraag. Een respectvol en verbindend gesprek over solidariteit in onze geïndividualiseerde en tegelijkertijd pluriforme samenleving is

enorm belangrijk, misschien wel meer dan ooit, om een vreedzame toekomst voor de volgende generaties te kunnen bewerkstelligen.

De Stichting wil haar gedachtegoed voor de toekomst levend houden. Naast een tentoonstelling in het Verzetsmuseum Amsterdam (2024-2025) en een overzichtswerk over het verzet (verwacht in 2027), organiseert Stichting 1940-1945 een tweejaarlijkse lezing om de thema's verzet en solidariteit vanuit zowel het persoonlijke als het theoretische te kunnen beschouwen. Elke keer opnieuw. Ernst Hirsch Ballin biedt ons met zijn lezing, de eerste in deze reeks, een waardevol moment van bezinning en inspiratie met een hoopvolle blik op de toekomst.

De Stichting droeg en draagt nog altijd de boodschap uit: wees alert op het kwaad en bekommer je over het welzijn van anderen. Ik hoop dat u zich laat inspireren door de woorden van Ernst Hirsch Ballin.

I

Waar in de geschiedenis staan we, nu we hier bijeen zijn gekomen, tachtig jaren na de oprichting van Stichting 1940-1945? Of eigenlijk nog een jaar meer, als we de ontstaansgeschiedenis meetellen. Tachtig jaren na de Bevrijding en het einde van de Tweede Wereldoorlog, tachtig jaren na het begin van de Wederopbouw, de tijd waarin de zorg voor die slachtoffers aan de Stichting werd toevertrouwd.

Tachtig is maar een getal. Of het nu om 80 of 81, of 85 dan wel 75 jaren gaat, doet er niet zoveel toe. Maar tachtig markeert wel een ander moment in de geschiedenis dan 50 of 110. Tachtig is zo om en nabij het drievoud van een generatie. Degenen die nu als jonge burgers hun levens-taken ter hand nemen, vormen de derde generatie na die van de vervolgd en de verzetsstrijders. Persoonlijke omstandigheden kunnen een generatiewisseling vertragen of versnellen. Toch is het belangrijk de betekenis van generatiewisselingen onder ogen te zien, wanneer we vooruit willen kijken.

Elke nieuwe generatie begint aan haar taken met de herinneringen van de vorige generaties. Maar die herinneringen worden steeds minder direct. Steeds meer worden ze een geïnterpreteerde overlevering. Zelf behoor ik tot de eerste generatie na de Tweede Wereldoorlog, geboren in 1950. Ik ben de zoon van een uit Duitsland gevluchte overlevende, van wie de moeder – mijn grootmoeder dus – en andere familieleden door de Nazi's om het leven waren gebracht, en van een Amsterdamse die mijn gevluchte vader nabij was geweest toen het erop aankwam.

Toen mijn generatie opgroeide, werd wat er was gebeurd vaak in stilte verwerkt. Getuigenissen en documenten werden vooral geëvalueerd met het oog op rechtsherstel dan wel strafvervolgning, en wat de Stichting betreft met het oog op de buitengewone pensioenen. De Wederopbouw van Nederland in die periode was een amalgaam van restauratie en vernieuwing, met als bindende factoren *intern* de verzuilde geestelijke stromingen en *extern* een nieuwe vijand: het Sovjetblok.

Toen zo'n kwart eeuw later – eind jaren zestig, begin jaren zeventig – mijn generatie aan haar levenstaken begon, lieten die bindende factoren steeds meer los. Sociologen

hebben beschreven hoe in de westerse samenleving in die periode het besef doorbrak dat sociale structuren 'contingent' zijn: zoals ze zijn overgeleverd, hoeven ze niet te blijven, en dat hebben we zelf in de hand.¹ Democratie en rechtsstaat zijn niet alleen erfgoed, maar bieden ook de mogelijkheid met wetgeving en beleid gestalte te geven aan onze gezamenlijke toekomst. In het herdenken ging het sindsdien naast de militaire bevrijding van een wrede Bezetting steeds duidelijker om de waarden die op het spel stonden: de bescherming door het recht waarvan niet alleen Joodse, Roma en Sinti medeburgers waren beroofd, maar uiteindelijk iedereen.

1 Andreas Reckwitz, *Die Gesellschaft der Singularitäten; Zum Strukturwandel der Moderne*, Berlin: Suhrkamp 2017; Andreas Reckwitz, *Das Ende der Illusionen: Politik, Ökonomie und Kultur in der Spätmoderne*, Berlin: Suhrkamp 2019.

II

Ik ga in gedachten nog even terug naar de tijd rond 1970. De generatie die toen aan de slag ging – mijn generatie – droomde van een toekomst met ongekende mogelijkheden. Maar de innerlijke zwakte van die open, zoveel mogelijkheden biedende politieke cultuur werd te weinig onderkend. Als ideëel alles kan, wordt de ordening van de samenleving gereduceerd tot wat we met elkaar afspreken. De politieke economie van het neoliberalisme heeft hier vooral in het laatste decennium van de twintigste eeuw – na de val van de Muur – radicaal vorm aan gegeven. Publieke taken werden teruggesnoeid, overheidsdiensten werden geprivatiseerd en burgers moesten voortaan ‘hun eigen broek ophouden’. Bevrijdingsdag werd het feest van vrijheid om te doen wat je wilt. Dat vrijheid ook publieke zorg voor anderen betekent, paste niet in deze individualisering en economisering van het openbare leven. Waarin leerlingen eindexamen deden, werd bepaald door hun ‘keuzepakket’, en zo werd ook het leven gezien. Politiek engagement verflauwde navenant; alles draaide om de economie.

Sinds het begin van deze eeuw bevonden steeds meer mensen zich daardoor in een sociaaleconomisch precaire situatie. Deze generatie mensen – gerekend vanaf de Bevrijding de tweede generatie die volwassen was geworden – moest het doen met weinig sociaaleconomisch, religieus en cultureel houvast. Onder degenen die na de eeuwwisseling hun plaats in de samenleving moesten vinden, bevonden zich inmiddels bovendien de nazaten van de in de jaren '60 en '70 geïmmigreerde gastarbeiders. De vrijblijvende manier waarop multiculturalisme werd opgevat, droeg weinig bij aan sociale cohesie.

Toeslagen boden veel minder rechtszekerheid dan de sociale verzekeringen die kenmerkend waren geweest voor de tweede helft van de twintigste eeuw. De geschiedenis raakte op de achtergrond en kennis daarvan hoefde geen plaats te krijgen in het keuzepakket van scholieren. Wendy Brown diagnosticeerde deze mentale conditie van de samenleving als nihilisme, een ideële leegte die verre van onschuldig is.² Met '9/11' en de schok van andere terroristische acties, de bankencrisis, de destabilisering

2 Wendy Brown, *Nihilistic Times: Thinking with Max Weber* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2023).

van het Nabije Oosten en de vluchtelingenopvangcrisis als *trigger events* kwam het veld open te liggen voor een heftige, antagonistische repolitisering. Hyperpolitiek noemde Anton Jäger dit: tegenslagen en tegenstellingen over allerlei onderwerpen ging men zien als politieke strijdpunten.³ De internationale verhoudingen, en ook de binnenlandse fall-out daarvan, werden in het voetspoor van Samuel Huntington geduid als een clash of *civilizations*.⁴ Hiermee werden culturele verschillen gepolitiseerd en kregen politieke tegenstellingen een culturele lading. Het speelveld lag open om problemen generaliserend toe te schrijven aan een tot vijand gemaakte groep die met herkomst of geloof werd gedefinieerd. De vraag had moeten worden gesteld – maar dat gebeurde te weinig – hoeveel bindend vermogen de neoliberale westerse ‘civilisatie’ eigenlijk nog had.

3 Anton Jäger, *Hyperpolitics: Extreme Politicization without Political Consequences* (London: Verso, forthcoming February 2026), 128 pp.

4 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon & Schuster, 1996). Zie daartegenover Roman Herzog, “Wider den Kampf der Kulturen: Eine Friedensstrategie für das 21. Jahrhundert,” in: *Wider den Kampf der Kulturen: Eine Friedensstrategie für das 21. Jahrhundert*, ed. Theo Sommer (Frankfurt am Main: S. Fischer, 2000).

Wie de politieke geschiedenis van de crisisjaren 1929-1939 en de Grote Depressie kent, had dit gevaar kunnen onderkennen, en sommigen deden dit ook, terwijl anderen zich wederom naar de omstandigheden voegden. Vergetelheid en onachtzaamheid kunnen veel kwaad aanrichten, ook zonder boze bedoelingen. Pas na vijf jaren politieke ontredde en besluiteloosheid (sinds het derde kabinet Rutte onder het toeslagenschandaal bezweek) dringt het besef door dat een democratisch en rechtsstatelijk ethos nodig is om de politiek weer een solide basis te geven. Dat is de allesbehalve gemakkelijke opgave na de verkiezingen van deze week.

Daarom is het dringend nodig dat we ons bezinnen op de mentale toestand van politiek en samenleving, nu tachtig jaar na de Bevrijding de derde generatiewisseling zich voltrekt. *Welke herinneringen kunnen nu de bouwstenen vormen voor het vorm geven aan de levensplannen van deze generatie?*

Voordat ik dieper op die vraag inga, wil ik op iets wijzen dat deze tijd anders maakt dan de tijd van die van voorgaande generatiewisselingen. Een van de eisen waaraan een hervorming van de collectieve herinnering zal moeten voldoen, is de erkenning van de transformatie die die collectiviteit

zelf doormaakt. De intergenerationele herinneringen laten zich niet meer herleiden tot wat zich in de Nederlandse geografische context heeft afgespeeld, nu tot de Nederlandse burgers zeer velen behoren die volgens de CBS-statistiek een migratieachtergrond⁵ hebben, ongeveer 5 miljoen, d.i. zo'n 28% van de bevolking op 1 januari vorig jaar; ruim de helft van hen heeft een zogenaamde niet-westerse migratieachtergrond.⁶ Volgens de criteria van de statistiek hebben de kleinkinderen van de gastarbeiders van weleer vaak geen migratieachtergrond, omdat hun ouders in Nederland geboren zijn. Doorgaans zijn zij Nederlandse staatsburgers.

Ons collectieve geheugen moet daarom steeds meer een verscheidenheid van herinneringen omvatten. Vaak levert dit herkenningpunten op, bijvoorbeeld bij vluchtelingen, wanneer zij de herinnering met zich meedragen aan achterstelling van bevolkingsgroepen en geweld. Deze verbreding is geen relativering van Bezetting en Shoah, en al evenmin van de onomkeerbare gevolgen daarvan voor de Nederlandse identiteit. Integendeel, alleen zo kan de *universele* betekenis

5 www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/begrippen/migratieachtergrond

6 www.cbs.nl/nl-nl/dossier/dossier-asiel-migratie-en-integratie/hoeveel-inwoners-hebben-een-herkomst-buiten-nederland

worden onderkend van de rampen die zich in de bijzondere Nederlandse context hebben voltrokken. Door andere, elders gevormde herinneringen in de collectieve herinnering te betrekken, kan men voorkomen dat Bezetting en Shoah worden gezien als ervaringen die uit-sluitend voor Nederlanders zonder migratieachtergrond van betekenis zijn. Een universalistisch ethos kan niet abstract zijn.⁷

7 Hans Joas, *Universalismus: Weltethos oder Weltordnung?* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2022), p. 882.

III

Het tweede facet van de onontkoombare hervorming van het herdenken knoopt hierbij aan. Verbreding heeft alleen zin als ze ook tot een verdieping leidt, d.w.z. een zoeken naar een universele betekenis van de verscheidenheid van herinneringen. Wat we ons zouden moeten herinneren is niet alleen hoe het is afgelopen – sneuvelen, moord, massamoord, of, overleven, bevrijding – maar ook wat daaraan is voorafgegaan, maar geëindigd met de dood, of een redding. De persoonlijke, collectieve en institutionele herinneringen zullen dus moeten worden begrepen als ervaringen: ervaringen bijvoorbeeld van joodse burgers dat zij werden geïsoleerd, in de steek gelaten, of juist geholpen en gered; of van verzetsstrijders, dat zij onrecht onderkenden dat anderen lieten passeren, maar zij niet; van momenten waarop zij nee zeiden waar anderen toegaven, gesprekken wellicht waarin zij besloten om juist als mensen van vrede het wapen op te nemen en een aanslag te plegen.

Die ervaringen betreffen niet alleen de persoon van wie het verhaal wordt beluisterd of opgetekend, maar ook het

land, de samenleving, de geschiedenis waarin zich haar of zijn leven heeft afgespeeld. Juist nu is het van belang te onderkennen wat voorafging aan het decennium waarin zich de afgrond van vervolging en oorlog opende: een periode waarin de Duitse maar ook andere Europese samenlevingen in de greep kwamen van een cultuurstrijd, die medeburgers van hun waardigheid beroofde en waarin dat wat we het publiek debat noemen, de vorm aannam van haat en verachting jegens anderen.⁸ De afgelopen maanden tekent zich steeds meer af dat niet alleen in de Verenigde Staten maar in de hele westerse wereld een hernieuwde cultuurstrijd is ontketend die de samenleving uiteenrijt. Een toch al verharde politieke strijd bereikt daardoor steeds meer musea en universiteiten.

Wanneer wij het herdenken willen verdiepen, zullen historici nodig zijn die ervaringen zoals die van Shoah en Bezetting een plaats geven in de geschiedenis. Historici leveren aan het herdenken een beslissende bijdrage nu zij – veel meer dan vroeger, toen uiterlijke gebeurtenissen centraal stonden – hun onderzoek baseren op levensgeschiedenissen die

8 Harald Jähner, *Höhenrausch: Das kurze Leben zwischen den Kriegen* (Berlin: Rowohlt, 2022), p. 416

naar voren komen in dagboeken en brieven. Het getuigenis van mensen die met aantekeningen in een dagboek of een brief beschreven wat er gebeurde, stelt ons in staat een veelheid van gebeurtenissen in herinnering te roepen. Met het geschreven woord hebben zij voorkomen dat de loop der gebeurtenissen zich vervluchtigt en verwaait. Recente boeken baseren zich steeds meer hierop, zoals een magistrale geschiedschrijving van Duitsland van 1918-1945 aan de hand van egodocumenten,⁹ een recent boek over de veronderstelde vooruitgang in Nederland van 1750-2000,¹⁰ en ook meer specifieke werken, zoals het pas verschenen boek over de onderduikers en helpers van het Achterhuis.¹¹

Deze verdieping is nodig om het herdenken zinvol te maken. Vaak wordt bij herdenkingen van de gevallen in de Tweede Wereldoorlog de zin geciteerd dat 'zij stierven voor onze vrijheid'. Maar die frase zegt helemaal niets over onszelf: ze laat in het midden of wij zelf, met of zonder levensgevaar,

9 Michael Wildt, *Zerborstene Zeit: Deutsche Geschichte 1918-1945*, München: C.H. Beck 2022.

10 Arianne Baggerman, *De storm die wij vooruitgang noemen: Tijd, tempo en de transformatie van Nederland in egodocumenten 1750-2000*, Amsterdam: Panchaud 2025.

11 Elias van der Plicht en Gertjan Broek, *Verweven levens: De onderduikers en helpers van het Achterhuis*, Amsterdam: Querido 2025.

vrijheid zullen hebben bewerkstelligd, met voorzorg voor hen die na ons komen. Herdenkingsdagen vervluchtigen als we onszelf daarbij geen vragen stellen hoe het gebeurde heeft *kunnen gebeuren*. En in abstracte termen verwijzen naar discriminatie en oorlog en het herhalen van bezwerende woorden zoals 'nooit weer' is niet voldoende om voor de toekomst verschil te maken.

De afschuw van wat er tussen 1940 en 1945 is gebeurd, kan zo'n vorm aannemen dat ze belet er nog van te leren. Maar alleen als we die historische gebeurtenissen ook onderzoeken en bespreken als denkpatronen en manieren van handelen, of als politieke ideologieën, kunnen ze betekenis krijgen voor onze handelingen. Arnon Grunberg had enkele jaren geleden de moed dit bij de herdenking op 4 mei onder de aandacht te brengen: woorden doen ertoe, ook nu.¹² En niet alleen woorden, voeg ik daaraan toe, maar ook de bereidheid om nee te zeggen als je wordt gevraagd verkeerde dingen te doen, omdat dit je werk zou zijn. Dit soort vragen komt dichterbij dan velen denken.

12 Arnon Grunberg, *Als ze het over Marokkanen hebben* (Amsterdam: Querido 2020).

Dat brengt mij bij het derde facet: de persoonlijke verantwoordelijkheid die in een verbrede en verdiepte cultuur van herinnering naar voren komt. Het besef van falen in het verleden heeft alleen werkelijk zin als dat in onze huidige levenssituatie verantwoordelijkheid voor de toekomst activeert: een verantwoordelijkheid, gericht op een vreedzame en rechtvaardig ingerichte samenleving. Dit is een niet eindigende intergenerationele verantwoordelijkheid. Emmanuel Levinas heeft daarop gewezen. Het gaat hier om de verantwoordelijkheid om mensen in de toekomst in staat te stellen hun plichten jegens de ander te vervullen.¹³ De veelomvattendheid daarvan wordt soms aangeduid als 'brede welvaart'. Het gaat hierbij om meer dan een politiek systeem, namelijk om een gemeenschap die men zich bovengedijdelijk voorstelt, een gemeenschap van mensen maar ook met de natuur van het land dat zij bewonen.

13 Matthias Fritsch, 'Critical Theory, Natal Alienation, Future People', in: Matthias Fritsch, Ferdinando G. Menga en Rebecca van der Post (red.), *a.w.*, p. 181-205 (197).

IV

Stichting 1940-1945 ziet zichzelf nu, kijkend naar de toekomst, als erfgename van tachtig jaren waarin de Nederlandse samenleving heeft getracht zich op een behoorlijke manier te verhouden tot de slachtoffers en nabestaanden van het Verzet, vervolgingsslachtoffers en burgerslachtoffers uit de jaren 1940-1945. Ik wil een paar woorden wijden aan wat het betekent als zo'n erfenis aan je is toevertrouwd.

Daar kijken we nu, nu wij de balans opmaken nadat de Stichting haar meeste werk heeft gedaan, anders naar dan in de tweede helft van de vorige eeuw. Het paste bij het denken van de Moderne Tijd om een onstuitbaar vooruitgangsgeloof te ontwikkelen. Het verleden dat men had beërfd, was wat men achter zich liet. Zo werd er ook naar Oorlog en Bezetting gekeken: het kwaad was verslagen en verdreven. Hierbij paste het ook de rampspoed die Nederland had getroffen, toe te schrijven aan de vijand die ons land had bezet, en collaboratie te zien als een uitzonderlijk verschijnsel. Hoe velen in feite aan de marginalisering en vervolging van Joden en anderen meewerkten door 'gewoon'

hun werk te doen, werd niet onderkend of althans niet erkend.¹⁴ Als het kwaad wordt gezien als dat wat verdreven en beëindigd is, kan men onbekommerd in vrijheid naar de toekomst kijken, vol verwachting van betere tijden, want wat er is gebeurd mag en zal “nooit weer” gebeuren.

De sociaal-culturele opening voor een toekomst van onbegrensde mogelijkheden, waarover Andreas Reckwitz al eerder had geschreven, werd echter sinds 1980 steeds minder houdbaar. Zichtbaar werd dat “wij” het verleden niet helemaal, of zelfs helemaal niet achter ons konden laten. Jacques Derrida schreef in 1993 over wat er na de collaps van het communisme in 1989 (“na Marx”) rondspookte: neoliberalaal triomfalisme, terwijl neoconservatieve stromingen de kop opstaken. Derrida betoogde dat we met de doden moeten leven omdat we hun nalatenschap niet kunnen beheersen, waaronder de geweldsgeschiedenis van Europa en Noord-Amerika.¹⁵ De verhouding tot het verleden is na de ontwikkeling in de herinneringscultuur

14 Jeroen Kemperman, *Een kwestie van uitvoering: De gemeente Amsterdam onder Duitse besetting*, Amsterdam: Querido 2025; Stephan Steinmetz, *De tien van Den Haag: Topambtenaren tijdens de bezetting*, Amsterdam: Boom 2025.

15 Jacques Derrida, *Spectres de Marx* (Paris: Galilée, 1993).

in de VS, maar ook in Nederland uitgegroeid tot een strijd om de zeggenschap over musea.

Zoals ik in mijn boek *Waakzaam burgerschap* schreef, was het een illusie te denken dat rechtsextremisme na de nederlaag van nazi-Duitsland of na het einde van de fascistoïde regimes in Zuid-Europa en Zuid-Amerika van de aardbol waren verdwenen.¹⁶ ‘diese Rechte ist immer noch Bestandteil unserer Welt’, aldus de Israëlitische historicus en politicoloog Zeev Sternhell in 2001.¹⁷ De Balkanoorlogen van begin jaren negentig met – nogmaals – een genocide in Europa, waren het gevolg van een verleden dat in de hoofden van teleurgestelde mensen bleef spoken: de ‘Balkan ghosts’ waarover Robert Kaplan schreef.¹⁸

16 Ernst Hirsch Ballin, *Waakzaam burgerschap: vertrouwen in democratie en rechtsstaat herwinnen*. Amsterdam: Querido Facto, 2022, p. 116.

17 Zeev Sternhell, ‘Von der Aufklärung zum Faschismus und Nazismus: Reflektionen über das Schicksal von Ideen in der Geschichte des zwanzigsten Jahrhunderts’, p. 48, in: Siegfried Jäger en Jobst Paul, *‘Diese Rechte ist immer noch Bestandteil unserer Welt’: Aspekte einer neuen konservativen Revolution*, Duisburg: DISS (Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung) 2001, p. 15-48.

18 Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (New York: St. Martin’s Press, 1993).

Ook in de Nederlandse politiek kreeg de politieke economie van het neoliberalisme in de loop van de jaren negentig de overhand, en rond dezelfde tijd manifesteerde zich weer een extreemrechtse partij. Sindsdien is dat alles veel heviger geworden. In de hele westerse wereld zijn politieke bewegingen met rechts-extreme of autoritaire regimes opgerukt naar het centrum van de macht. De vrijheid van meningsuiting is tegelijk op de spits gedreven en het argument bij uitstek geworden om regulering van de sociale media tegen te houden. De vraag dringt zich wel op of we wel goed hebben herdacht toen we de onderdrukking van andersdenkenden toeschreven aan een afgesloten verleden, dat zich dankzij de naoorlogse verworvenheden 'nooit weer' zou hoeven voor te doen. Het laatste kwart van de vorige eeuw bracht dus een ommekeer in onze verhouding tot het verleden, waarvan we de volle omvang en betekenis nog maar net beginnen te doorzien. De cultuursocioloog Andreas Reckwitz, bij wiens werk ik al vaker heb aangeknoopt, heeft duidelijk gemaakt hoe ingrijpend dat was. Daaruit is tenslotte een verheerlijking van de singulariteit van iedere¹⁹ mens voortgekomen en een destijds onstuit-

19 Andreas Reckwitz, *Die Gesellschaft der Singularitäten: Zum Strukturwandel der Moderne* (Berlin: Suhrkamp, 2017).

baar vooruitgangsgeloof. Dat tekende ook de manier waarop toen Oorlog en Bezetting werden herdacht. In een pas verschenen reflectie heeft Reckwitz dit van een diepere duiding voorzien.²⁰ Hij ontvouwt een postmodern begrip van tijd en nalatenschap. Sinds de jaren '80 is in de westerse samenlevingen steeds meer aandacht uitgegaan naar hun gewelddadige geschiedenis, zoals de Shoah, kolonialisme, slavernij en autoritaire regimes. Als 'hot pasts' hebben ze het collectieve geheugen en de maatschappelijke dynamiek gevoed. Doordat zij worstelen met de morele, emotionele en materiële gevolgen van hun gewelddadige verleden, zijn daaruit diepgaande controverses voortgekomen.

Het is dus een ongemakkelijke nalatenschap die wij met ons meedragen. Een nalatenschap die zich nu weer, soms virulent, manifesteert. We kunnen niet langer aannemen dat de mensheid na eerdere catastrofes vooruitgang heeft gerealiseerd, en durven niet meer aan te nemen dat verandering 'vooruitgang' zal brengen. De veranderde verhouding tot het verleden leidt dus ook tot een andere verhouding tot de toekomst. Alleen als we het verleden als aanwezig

20 Andreas Reckwitz, 'Vom Erben', *Merkur* 9/2025, Jg.79, Nr. 916, Heft 09, p. 5-21.

in het heden onder ogen durven te zien, zullen we kunnen leren dwalingen uit het verleden te voorkomen. En dat vergt een inzet waarvoor ik hier hartstochtelijk wil pleiten: behandel het “oorlogsverleden” niet als een scheldwoord, hoe afschuwelijk het ook is, maar benader de levensgeschiedenissen van mensen die als dader of slachtoffer, of noch het een, noch het ander aan hun eind zijn gekomen, als dat wat ze zijn: levensgeschiedenissen waarin gelukkige en ongelukkige ontmoetingen, omstandigheden, en het vermogen of onvermogen om het kwaad te onderscheiden een beslissende rol hebben gespeeld. Dat laatste is wat Hannah Arendt moet hebben bedoeld toen zij wees op de banaliteit van het kwaad dat het Joodse volk en dus de mensheid had getroffen.²¹

De boekverbrandingen kwamen uit een cultuuroorlog voort, jaren voordat mensen naar de gaskamers en hun lichamen naar de verbrandingsovens werden geleid. Universiteiten en hooggeleerde mannen werden in 1933 apologeten van het kwaad dat zij met hun intellectuele behendigheid dachten te kunnen ontwijken. Laten we

21 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (New York: Viking Press, 1963).

herinneringen die uit de archieven en de nog niet geheel verstomde verhalen van overlevenden, tot ons spreken, zodat wij beter kunnen onderscheiden, beter kunnen onderkennen waar het in onze tijd schort aan solidariteit met kwetsbare mensen en weerloze waarden. Reckwitz sluit zijn betoog af met de constatering dat de moderne optimistische toekomstverwachting in de laat- (of post-) moderne denkwijze plaats heeft gemaakt voor het besef dat toekomstige generaties met onze nalatenschap zullen moeten leven. De vraag is dus wat wij als nalatenschap zullen hebben achtergelaten. Het populaire begrip “duurzaamheid” duidt daarop, maar is zoveel gebruikt dat het zijn scherpte heeft verloren.²²

22 A.w., p. 20. Reckwitz wijst hier op de werkwoordsvorm van het *futurum exactum*.

We zijn gezegend met de aanwezigheid in ons midden, ook in deze bijeenkomst, van mensen die zich de tijd van Oorlog, Bezetting en Wederopbouw herinneren. Stichting 1940-1945 heeft een institutioneel geheugen waaruit kan worden geput in interactie met deze persoonlijke herinneringen van verzetsstrijders en slachtoffers, en die van hun nakomelingen, maar ook die van mensen wier (groot)ouders die tijd niet hier in Nederland hebben meegemaakt. Om deze herinneringen een plaats te geven in een bezinning op heden en toekomst moeten wij ernaar luisteren als een verhaal dat meer omvat dan persoonlijk slachtofferschap. Strafprocessen hebben ons dat geleerd. Te beginnen met de berechting van Adolf Eichmann is in processen tegen oorlogsmisdadigers en plegers van misdrijven tegen de menselijkheid de ervaring opgedaan dat de getuigenis van slachtoffers meer te betekenen heeft dan een bevestiging van tenlastegelegde verdenkingen: hun getuigenissen maken hen tot actoren.²³

23 Bilsky, L. (2022). Rachel Auerbach and the Eichmann Trial: A New Conception of Victims' Testimonies. *Journal of Holocaust Research*, 36(4), 327-45. <https://doi.org/10.1080/25785648.2022.2132730>

De Nederlandse betrokkenheid bij het Internationale Strafhof omvatte daarom naast het bieden van de vestigingsplaats ook steun voor de slachtoffers-getuigen.²⁴ Met hun verschijning in het strafproces bevestigden zij dat hun persoonlijke waardigheid de gruwelijkheid van de gepleegde misdrijven heeft overleefd en door hun aanwezigheid als getuigen in de rechtszaal wordt bevestigd.

Na de ervaringen van de concentratiekampen bestaat de hele menselijke waardigheid daarin, aldus Emmanuel Levinas, aan haar terugkeer te geloven en verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de waarden van vrede.²⁵ De verhalen van de slachtoffers zijn, als we goed luisteren, ook getuigenissen van deze waarheid, die niet is neergestort in de afgrond van onmenselijkheid die zich in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw had geopend. Stichting 1940-1945 doet er, meen ik, goed aan de voortzetting van haar bestaan in het teken te zetten van getuigenissen, omdat daarin een appel tot verantwoordelijkheid is vervat.

24 www.icc-cpi.int/news/review-conference-concludes-general-debate-and-adopts-kampala-declaration

25 Emmanuel Levinas, *Sans nom* (Paris: Fata Morgana, 1982), p. 143-144; Corine Pelluchon, *Einführung in die Philosophie von Emmanuel Levinas* (Aus dem Französischen von Michael Bischoff), Freiburg: Alber, 2008), p. 233.

Die afgrond had zich in de Europese geschiedenis geopend na de Eerste Wereldoorlog. Nationale staten met bescherming van minderheden namen de plaats in van de ten ondergegane keizerlijke imperia, maar de democratisch gekozen politici stonden – net als nu – vaak met lege handen tegenover bewegingen die de frustraties vertolkten van mensen die werden getroffen door de economische wereldcrisis. Terwijl communistische partijen een internationale beweging vormden, mobiliseerden fascistische en rechts-extremistische bewegingen zich met een ideologie die de identiteit van de eigen als ethnos geconstrueerde groep als superieur voorstelde en afgrensde ten opzichte van volksvreemde 'elementen', in het bijzonder de joodse burgers of andere minderheden.

Dit centraal stellen van een monochrome identiteit keerde zich ideëel, maar ook met geweld tegen de in hun ogen onbetrouwbare democratische ambtsdragers. Joden maakten zij tot hun vijanden. Dat was niet alleen wegens hun onderscheiden joodse identiteit, maar juist omdat de identiteit van de geëmancipeerde joodse burgers bij uitstek polychroom was. Het joods-zijn van deze medeburgers had zich ontwikkeld tot het tegendeel van de völkische mono-identiteit. Als geëmancipeerde burgers waren zij joods, maar

tegelijk ook Duits, Frans of Nederlands, religieus of vrijzinnig, modern en verbonden met tradities. De aanwezigheid van joodse burgers leende zich nu niet meer, zoals in vroeger eeuwen, voor uit-sluitende en in getto's opsluitende tolerantie,²⁶ maar alleen nog voor vernietiging. De vernietiging van de joodse bevolking werd efficiënt uitgevoerd met behulp van dehumaniserende technieken.

Het Verzet tijdens de Bezetting keerde zich dus niet alleen tegen een vreemde bezetter, maar ook tegen een ideologie die inhumain was. Tot het erfgoed van Stichting 1940-1945 behoort ook dat haar oorsprong was gelegen in de samenwerking die in oktober 1944 door ideëel van elkaar verschillende verzetsgroepen in Amsterdam werd aangegaan. Dit vrijwillig gevormde verband positioneerde zich dus los van de één maand eerder van bovenaf, in opdracht van Koningin Wilhelmina, in het reeds bevrijde Den Bosch ingestelde militaire herstructurering van het verzet als 'Binnenlandse Strijdkrachten'.

26 Mariëtte D. C. van der Tol, *Constitutional Intolerance: The Fashioning of the Other in Europe's Constitutional Repertoires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2025), <https://doi.org/10.1017/9781009473927>.

Deze ideële kenmerken van het Verzet, waaruit Stichting 1940-1945 is voortgekomen, zijn van blijvende betekenis. We hebben ze juist nu weer nodig nu extreemrechts in de westerse wereld aan invloed wint en democratisch verworven invloed wordt gebruikt om meer of minder autoritaire regeringsvormen te installeren. Hongarije en andere lidstaten van de Europese Unie bieden daarvan voorbeelden, net als de Verenigde Staten van Trump. Wanneer zulke ontwikkelingen te lang voortduren, dreigen ze onomkeerbaar te worden.

Ik rond af met een opwekking en een conclusie. Laten we aandacht vragen voor de persoonlijke verhalen van mensen die slachtoffer zijn geworden of in verzet zijn gekomen. Dat het daaraan ontbreekt, komt door een gebrek aan aandacht. Het heeft te lang geleken alsof die aandacht niet nodig was. In de jaren na 1945 kon het naoorlogse Nederland zijn herwonnen onafhankelijkheid definiëren door de aanwezigheid van de dreiging vanuit het Oosten (de Sovjet-Unie en het Warschaupact), met als richtinggevende concepten politieke en economische vrijheid, gecompleteerd met sociaaleconomische solidariteit. Vrijheid kreeg daarna een vorm die moeilijk nog van individuele vrijblijvendheid te onderscheiden was, met de zogenaamde

'onzichtbare hand' van de neoliberale politieke economie als kenmerk. De politiek werd een krachtenveld van belangenbehartiging zonder een richtinggevend democratisch ethos. In mijn vak, dat van het recht, werd het juridisch instrumentalisme dominant. Recht moest 'bruikbaar' zijn om belangen te behartigen en een gelijk economisch speelveld te garanderen. Toen het wegvallen van publieke solidariteit en economische en andere crises tot publiek ongenoegen leidden, lag het speelveld open voor de mono-identitaire bewegingen die nooit helemaal verdwenen waren. Rechts-extreme bewegingen keren zich niet alleen tegen islamitisch fundamentalisme, maar tegen alle moslimburgers. Mensen met een migratieachtergrond worden maar al te vaak met achterdocht bejegend en erop aangekeken dat ze onangepaste waarden en normen hebben, enkel omdat ze niet aan een mono-identitaire opvatting van Nederlandse identiteit voldoen of bijvoorbeeld een tweede nationaliteit hebben geërd.

Wanneer we luisteren naar getuigenissen van mensen die het slachtoffer zijn geworden van processen van uitsluiting en achterstelling, komt de geschiedenis tot leven op een manier die hoop geeft, niet als oppervlakkig optimisme, maar omdat hun waardigheid de sterkste is gebleken. Men

moet leed of een crisis hebben doorstaan om te leren wat en wie ertoe doen, met hoop op een zinvolle toekomst.²⁷ Adenauer en De Gaulle hebben dat gedaan, wijlen Amos Oz bepleitte dit tussen Israël's en Palestijnen.²⁸ Laten we daarom de getuigen en getuigenissen naar voren halen: niet alleen van wat er is gebeurd, maar vooral van hoe dat heeft kunnen gebeuren. Een democratische rechtsstaat rust op ideëel drijfzand als er geen collectieve overtuiging groeit uit het delen van herinneringen.

27 Corine Pelluchon, *L'espérance, ou la traversée de l'impossible* (Paris: Payot & Rivages, coll. "Bibliothèque Rivages", 2023).

28 Amos Oz, *Dear Zealots: Letters from a Divided Land* (oorspronkelijke titel: *Shalosh Michtavim Al Machar U-Al Emunah*), Houghton Mifflin Harcourt, 2017.

VI

Tenslotte. Wij zijn hier bijeen met een groep mensen van wie maar heel weinigen zelf iets hebben *gezien* van wat er tussen 1940 en 1945 en tijdens de fatale aanloop naar die periode is gebeurd. Maar wij, die anderen tot wie ik ook behoor, zijn wel geroepen om samen met ooggetuigen getuigenis af te leggen van wat wij hebben *ingezien*. Over dat inzicht heb ik vanmiddag willen spreken. Inzicht in de afgrond van de Europese geschiedenis die zich door het nationaalsocialisme heeft geopend, een afgrond die zo diep was dat ze zich ook nu, tachtig jaar later, niet heeft gesloten; een afgrond van haat tegen mensen omdat ze 'anders' zijn, en van het geweld dat zich met de middelen van dehumaniserende techniek inhumain tegen hen keert.

Die afgrond gaapt nog steeds. Na decennia waarin politiek en samenleving zich over het geheel genomen op veilige afstand ervan hebben gehouden, brengen sommigen – minderheden weliswaar, maar was dat niet altijd zo? – ons politieke bestel gevaarlijk dicht bij die afgrond en lokken steeds onachtzame anderen mee. Alleen inzicht daarin kan

leiden tot een andere beweging, een beweging die oog heeft voor wat en wie onverwacht, vreemd misschien, op ons afkomt. Alleen wie het besef heeft van een overwonnen crisis, en afwending van de afgronden van het bestaan, kan hoop dragen voor een toekomst waarin mensen als medemensen aan hun levensprojecten vorm kunnen geven. Daarom is het nodig, zo hard nodig, dat wij allen met de ooggetuigen die er nog zijn of die we ons herinneren, getuigen willen zijn voor een toekomst in vrede, vrijheid en recht.

